

EKONOMİK KALKINMANIN DOĞURGANLIK ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Doç. Dr. Baran TUNCER

I. Giriş

Ekonomik kalkınma ile nüfus artışı arasındaki ilişki son yıllarda üzerinde çok sık durulan bir konu niteliğini koruyor. Şüphesiz burada, özellikle az gelişmiş ülkelerde son yirmi yılda nüfus artışının hızlanmış olmasının büyük etkisi bulunmaktadır. Gerçekten günümüzde az gelişmiş ülkelerde nüfus yılda ortalama yüzde 2.5'lik hiç bir hızla artmaktadır. Bu artış düzeyinde az gelişmiş ülkelerde yaşayan nüfus otuz yıldan daha kısa bir sürede bir katı artacaktır. İnsanlık tarihinde nüfus artışı hiç bir zaman bugünkü düzeyde olmamıştır.

Nüfus artışıdaki bu hızlanma, son yıllarda bu ülkelerde ölüm oranlarının önemli ölçüde düşmüş olmasının sonucudur. Buna karşılık doğum oranları henüz geleneksel yüksek düzeylerini korumaktadır. Ortaya çıkan bu yüksek nüfus artışı, beraberinde bazı ekonomik, sosyal ve hatta politik sorunları da getirmektedir. Bu nedenle konu dünya ölçüsünde ilgi uyandırmakta, pek çok az gelişmiş ülkede aile planlaması programları uygulanmakta, bu programlar uluslararası kuruluşlar ve bazı zengin ülkeler tarafından da desteklenmektedir.

Ekonomik kalkınma ve nüfus artışı arasındaki ilişkinin başlıca iki yönü olduğu açıktır. İlişkinin bir yönü ekonomik kalkınmanın nüfus artışını etkilemesi şeklinde ortaya çıkmaktadır. Kalkınma, hem ölüm hem de doğum oranlarını etkilemektedir. Burada daha ilginç olan ölüm oranları üzerindeki değil, fakat doğum oranları üzerindeki etkidir. Çünkü kalkınma ile birlikte gıda ve sağlık şartlarının iyileşmesi sonunda ölüm oranlarının düşeceği açıktır. Ancak kalkınmanın doğum oranlarının bir göstergesi olan doğurganlığı - ortalama olarak bir kadının üretken yıllarda kaç canlı doğum yaptığını gösteren değişken - nasıl etkileyeceği ve bu etkinin

daha çok hangi değişkenler aracılığıyla olacağı, üzerinde tartışılan bir konudur.

Ekonomik kalkınma ve nüfus artışı ilişkisinin diğer yönü, nüfus artış hızındaki değişmelerin kalkınma üzerindeki etkisidir. Genellikle, bugünkü yüksek düzeydeki artış hızlarının kalkınmayı güçleştirdiği yaygın bir kanıdır. Dolayısıyla olayın bu yönü de önem taşımaktadır.

Bu yazının amacı birinci gurup ilişkiyi, yani ekonomik kalkınmanın doğurganlık üzerindeki etkisini incelemektir. Konunun ikinci yönü bir başka yazıda ele alınacaktır. Bu yazıda, daha önce yapılan teorik ve ampirik çalışmalardan da yararlanılarak, kalkınmada önemli görülen değişkenlerin doğurganlık üzerindeki etkisi ele alınacak ve sonra toplu olarak kalkınmanın etkisi üzerinde durulacaktır.

II. Demografik Evrim ve Bugünkü Durum

Ekonomik kalkınmanın doğurganlık üzerindeki etkisinin ne olabileceği konusundaki düşüncenin başlıca iki yönde geliştiğini görüyoruz. Bu iki yaklaşım hiç olmazsa yüzeyde birbirini ile çelişir görünmektedir. Yaklaşımlardan birisi temelde Malthus'un nüfus alanındaki öğretilerinden esinlenmektedir. Buna göre ekonomik kalkınma ile doğurganlık arasında olumlu bir ilişki vardır; yani ekonomik kalkınma ile birlikte doğurganlığın da artması beklenmelidir. Malthus, çalışan sınıfın hayat standardında meydana gelecek iyileşmelerin evlenmeleri destekliyeceğine ve çiftlerin daha erken yaşta evleneceklerine inanıyordu. Ayrıca daha iyi gıda ve yaşayış koşullarının da daha çok çocuk yapmayı destekleyeceğini söylüyordu. Bu iki nedenle ekonomik gelişmenin daha yüksek bir doğurganlık sağlayacağı ve azalan ölüm oranlarıyla birlikte nüfus artışının hızlanacağı savunulmaktaydı. Malthus ve taraftarları İngiltere'de 18. yüzyıl sonlarında görülen nüfus artışını bu görüşlerini destekleyici nitelikte bulunuyorlardı.

Buna karşılık, bu görüşün karşısında olanlar İngiltere'deki söz konusu nüfus artışı olayını, yalnız ölüm oranlarındaki hızlı düşümlere bağlıyorlardı. Onlara göre Sanayi Devrimi ve bunun sonunda ortaya çıkan ekonomik gelişmenin doğurganlığı etkilemesi söz konusu değildi. Eldeki veriler ve bilinenlerle 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılın başında Batı Avrupada doğurganlığın gerçekten artıp artmadığı konusunda kesin bir sonuca varmak mümkün değil.

Ancak ölüm oranlarının hızla düştüğü bir ortamda geçici de olsa bir süre için doğurganlığın artmasını doğal olarak karşılamak gerekir. Ölüm oranları azaldığı zaman karı ve kocanın her ikisinin de birlikte daha uzun bir süre hayatta kalması olanağı artacağından, ailede çocuk sayısının artması beklenecektir. Söz konusu dönemde, bu olayın etkisi altında, ölüm oranlarının azalması yanında doğurganlığın da bir süre için artmış olması mümkündür.

Ekonomik gelişmenin bu kısa dönem etkisi ilginç olmakla birlikte, konumuz yönünden daha önemli olan uzunca bir dönemde doğurganlık üzerindeki etkinin ne olacağıdır. Konu bu şekilde ele alındığı zaman, «demografik evrim» modeli adı altında ileri sürülen görüşlerin daha büyük bir ağırlık kazandığı görülmektedir. Bu görüşe göre toplumlar demografik alanda başlıca üç dönemden veya aşamadan geçmektedir. Birincisi uzun bir dönemdir. Bu dönemde doğum oranları ile ölüm oranları birbirine çok yakındır. Nüfus çok yavaş artmaktadır. Bu uzun dönemde herhangi bir nedenle doğum oranları artarsa bunu hemen ölüm oranlarındaki artış izlemekte ve denge yeniden kurulmaktadır. Dünya nüfusu ile ilgili olarak bildiklerimiz de bu görüşü desteklemektedir. Milat takviminin başladığı yıllarda 300 milyon kadar olduğu sanılan dünya nüfusunun bir kat artarak 600 milyona çıkması tam on yedi yüz yıl sürmüştür.

Demografik evrimin ikinci aşamasında ölüm oranlarının yavaş yavaş azaldığı görülür. Bu, yaşayış düzeyindeki ve sağlık şartlarındaki iyileşmelerin ve tıp biliminin ilerlemesinin bir sonucudur. Ancak doğum oranlarında henüz herhangi bir değişme yoktur. Batı Avrupa ülkeleri için bu aşama yaklaşık olarak bir yüzyıl kadar sürmüştür. 18. yüzyıl sonlarında başlayan ve 19. yüzyılın büyük bir kısmını kapsayan bu dönemde, doğum oranlarının sabit kalması ve ölüm oranlarının düşmesi sonunda Avrupanın nüfusu en az bir katı kadar artmıştır.

Üçüncü aşamada ise doğum oranları yavaş yavaş azalmaya başlar. Böylece doğum oranları ile ölüm oranları arasında, bu defa daha düşük bir düzeyde olmak üzere, yeni bir denge kurulur. Avrupa ülkeleri 19. yüzyılın sonlarından itibaren bu döneme girmişlerdir.

Günümüzde önemli olan sorun, az gelişmiş ülkelerin de sanayileşmiş toplumların geçirmiş oldukları bu evrime uyup uymayacaklarıdır. Demografik evrim modelinin savunucuları az gelişmiş ülkelerin de bu kalıba uyacaklarını söylüyorlar. Onlara göre bu ülkeler şimdi demografik evrimin ikinci aşamasında bulunuyor

lar. Bu ülkelerde görülen yüzde 2.5 oranındaki yıllık nüfus artışı, ölüm oranlarındaki düşüşün doğal bir sonucudur. Henüz daha doğum oranları eski yüksek düzeylerini korumaktadır. Ancak bir süre sonra, aynı sanayileşmiş toplumlarda olduğu gibi, doğum oranları da düşecek ve nüfus artış hızı daha düşük bir düzeyde dengeye gelecektir.

Tahmin edilebileceği gibi bu alanda herkesin aynı görüşü paylaşması beklenemez. Dünyadaki hızlı nüfus artışından endişe duyanlar, kendi haline bırakıldığı takdirde, doğum oranlarının çok uzun bir süre düşmesinin beklenemeyeceğini ve mutlaka tedbir alınması gerektiğini savunmaktadırlar. Onlara göre az gelişmiş ülkelerde bugün karşılaşılan hızlı nüfus artışı olayını, sanayileşmiş toplumlarda 19. yüzyılda görülen demografik evrimin ikinci aşaması ile karıştırmamak gerekir. Herşeyden önce günümüzde az gelişmiş ülkelerde görülen nüfus artış hızı 19. yüzyıl Avrupasında görülenden çok yüksektir. Bugünkü artış hızlarında nüfus yirmi sekiz yılda iki katı olmaktadır. Oysa daha önce belirtildiği gibi Avrupada nüfusun bir katı artması yüzyıl sürmüştür. İleri sürülen ikinci ve daha önemli gibi görülen nokta, az gelişmiş ülkelerde ölüm oranlarının düşüşünün nedenidir. Bu ülkelerde özellikle İkinci Dünya Savaşından sonra görülmeye başlanan ölüm oranlarındaki düşme, öldürücü salgın hastalıklarla mücadele gibi, daha çok dışardan alınan yardımlarla sağlanan tıp ve sağlık uygulamalarının sonucudur. Bu düşüş, ülkelerin sosyo ekonomik yapılarında meydana gelen değişimin sonucu değildir. Bu ülkelerde yüksek doğum ve ölüm oranları şeklinde uzun bir süredenberi süregelen denge dış etkenlerle bozulmuştur. Sistemin kendi içinden doğan faktörler ölüm oranlarını düşürmediğine göre, yine sistemin hiç olmazsa kısa bir süre içinde, doğurganlığı düşürücü faktörleri oluşturmasını beklemek gerçekçi olmaz.

Bu durumda ekonomik kalkınma ile doğurganlık arasındaki ilişkiyi yakından izlemek daha da büyük önem kazanmaktadır. Gerçekten bir yandan ekonomik kalkınma gerçekleşirken, öte yandan doğurganlıkta bir düşme beklenmeli midir? Eğer ekonomik kalkınma doğurganlığı olumsuz olarak etkiliyorsa, süre olarak bir şey söylemek mümkün müdür? Şimdi bunlar ve bunlara benzer sorunlara cevap aramaya çalışalım.

III. Kalkınma Değişkenleri ve Doğurganlık

Ekonomik kalkınma dendiği zaman yalnız birey başına gelirlerde bir artış kastedilmediği açıktır. Kalkınma birey başına gelir ar.

tışı yanında çeşitli sosyo ekonomik değişkenlerdeki belli bir yönde oluşan değişmeyi de içerir. Bu değişmeye iktisat literatüründe «yapısal değişme» ve bazan da « modernleşme» adı veriliyor. Bu değişme ana hatları ile şöyle özetlenebilir : Milli gelirin bileşiminde tarım kesiminin payı azalırken, sanayi ve hizmetler kesimlerinin payı artar. Buna paralel olarak işgücünün çeşitli kesimler arasındaki dağılımı da değişir. Toplam işgücü içinde tarım kesiminde çalışanların sayısı nisbi olarak, hatta bazı hallerde mutlak olarak azalır. Buna karşılık tarım dışı alanlarda çalışanların oranı artar. Bunun yanında, özellikle nüfusun baskısı nedeniyle başlamış olan köylerden şehirlere olan akım hızlanır. Başlangıçta çok düşük olan okur yazar oranı giderek artar. Bu durum kadın nüfus arasında daha açık bir şekilde görülür. Aynı zamanda kadının toplumdaki statüsü yükselirken, kadınların geleneksel ekonomik faaliyetler dışındaki istihdamı da artar.

Bu modernleşme süreci içinde bazı kurumsal değişmeler meydana gelir. Bu değişmelerin bir kısmı devletin bilinçli tutumu ile gerçekleştirilir. Bir kısmı ise kalkınmanın doğal sonucudur. Örneğin ekonomide para kullanımını artar. Bir başka deyimle ekonomi daha çok monetize olur. Bankacılık ve diğer tasarruf kurumları gelişir. İşgücü ve özellikle sanayi kesiminde çalışanlar organize olmaya başlar. Sosyal sigorta ve ihtiyarlık sigortası uygulaması gelişir.

Bu oluşum içinde genellikle devletin ekonomik hayata müdahalesinin arttığı görülür. Devlet tasarruf ve yatırımların artmasına olduğu kadar çeşitli kalkınma programlarının başlatılma ve yürütülmesine ön ayak olur.

Kalkınma süreci içine giren bir toplumda nüfus alanında da değişmeler beklenir. Ölüm oranları, özellikle bebek ölüm oranları düşmeye başlar. Doğuşta hayat ümidi yükselir. Bu, daha önce de belirtildiği gibi, beslenme şartları; temizlik, temel hijyen şartlarındaki düzelmeler ve salgın hastalıklarla mücadelenin sonucudur. Doğurganlığın ne olacağı ve bu gelişmeden nasıl etkileneceği konusu ise bu yazıda enine boyuna inceleme konusu olmaktadır.

Bu özetlemeye çalıştığımız kalkınma ve yapısal değişme sürecini çeşitli az gelişmiş ülkelerde izlemek mümkündür. Gerçekten son yirmi yılda bu ülkelerde gelişme sürecinin hız kazandığını görüyoruz. Son yirmi yılda az gelişmiş ülkelerde toplam üretimin yılda ortalama yüzde beşin üzerinde bir hızla arttığı gözlemlenmektedir. Hızlı nüfus artışına rağmen birey başına sağlanan

gelir artışı daha önceki dönemlere kıyasla daha yüksektir. Bu ülke ekonomilerinin yapısı değişmekte, tarım dışı faaliyetler giderek önem kazanmaktadır. Her yerde alt yapı yatırımları yapılmaktadır. Okuma yazma bilenlerin oranı artmakta, her kademedeki okula gidenlerin sayısı yükselmektedir. Sağlık şartlarında göze görülür bir iyileşme vardır. Ülkelerin çoğunda kalkınma planları uygulanmaktadır. Bu planlarla güdülen amaç yalnız milli geliri artırmak değil aynı zamanda tüm sosyo ekonomik yapıyı ve kurumları ekonomik kalkınmayı destekleyecek bir niteliğe kavuşturmasıdır.

Az gelişmiş ülkelerde aynı dönem içinde ölüm oranlarının da düştüğü görülmektedir. Doğuşta hayat ümidi elli beş yaşı geçmiştir. Buna karşılık bir iki istisna dışında bu ülkelerde doğurganlığın azaldığı hususunda bir belirti yoktur. Buna göre, süre çok uzun olmamakla birlikte, söz konusu ekonomik gelişmenin henüz gelişmiş ülkelerde doğum oranları üzerinde bir etki yaptığını söylemek mümkün değildir. Bu durumda ekonomik kalkınmanın doğurganlık üzerindeki etkisini, bazı teorik ve ampirik çalışmaların ışığı altında gözden geçirmek ilginç olacaktır.

Ekonomik kalkınma süreci içinde önem taşıyan bazı değişkenler tanımlanabilir. Bu değişkenlerin doğurganlık üzerinde etkileri vardır. Bu etkilerin bir kısmı doğrudan doğruya veya bağımsız niteliktedir. Bir başka deyişle kalkınma değişkenleri olarak tanımlıyabileceğimiz sosyo ekonomik değişkenlerdeki değişimler doğurganlığı doğrudan doğruya etkileyebilir. Bu etki olumlu yönde, yani doğurganlığı destekleyici yönde olabileceği gibi, doğurganlığı azaltıcı yönde de olabilir. Öte yandan, kalkınma değişkenlerinin doğurganlık üzerindeki etkisi dolaylı biçimde de olabilir. Bu durumda söz konusu değişken, doğurganlık üzerinde etkisi olan bir başka değişkeni etkileyebiliyor demektir. Kalkınma değişkenlerindeki değişimlerin doğurganlık üzerindeki etkisini saptıyabilmek için, önce bu değişkenlerin teker teker doğurganlık üzerindeki bağımsız ve dolaylı etkisini araştırmak, sonrada bu etkileri toplu olarak değerlendirmek yerinde olur.

1. Gelir ve Doğurganlık

Önce gelir değişkeni ile başlayalım. Daha önce de üzerinde durulduğu gibi birey başına gelir ve gelir artışı ekonomik kalkınmanın önemli bir unsurudur. Ancak gelirin doğurganlık üzerindeki etkisini saptamak güçlük gösteriyor. Gelir düzeyi diğer kalkınma değişkenleri ile yüksek bir korelasyon göstermektedir. Bu

nedenle gelirin doğurganlık üzerindeki dolaylı etkisi, onun bağımsız etkisinden daha önemli olabilir.

Gelir ile doğurganlık arasındaki ilişkiyi araştıranlar arasında Leibenstein'in ileri sürdükleri önemli görülüyor.¹ Leibenstein'e göre çocuk aileye başlıca üç türlü «fayda» sağlayabilir. Çocuk bir «tüketim malı» olarak düşünülebilir; bir «üretim aracı»dır; ve «gelecek için sigorta»dır. Ona göre gelir arttıkça, çocuğun üretim aracı ve gelecek için sigorta olarak faydası azalır. Bu iki bakımdan gelir artışının doğurganlık üzerindeki etkisinin olumsuz olacağı düşünülebilir. Öte yandan, gelir artışının, bir tüketim malı olarak çocuktan sağlanacak fayda ve tatmini nasıl etkileyeceği konusunda kesin bir şey söylenemez. Bu konuda bir karara varmak için, ailenin geliri arttıkça çocuk sahibi olmanın maliyetinin de arttığını göz önünde bulundurmak gerekir. Leibenstein'e göre gelir arttıkça, hem çocuk için yapılan masraflar artmakta, hem de fırsatlardan yararlanmama şeklinde ortaya çıkan dolaylı masraflar artmaktadır.

Becker, iktisattaki geleneksel tüketici teorisini ailenin doğurganlıkla ilgili davranışlarına uygulamıştır. Becker'e göre, çocuk da bir dayanıklı tüketim malı olarak «fayda» sağladığına göre, dayanıklı tüketim malları için uygulanan talep teorisini, çocuk için talep analizine de uygulamak yerinde olur.² Çocuk düşük nitelikli bir mal sayılmıyacağına göre, gelir arttıkça çocuğa karşı olan talebin de artması gerekir. Ancak, gelir arttığı zaman ailelerin çocuğa olan talebi yalnız miktar olarak artmayacaktır. Aynı zamanda «yüksek nitelikli» çocuk da talep edilecektir. Yüksek nitelikli çocuktan kasıt, kendisine daha çok masraf yapılan çocuktur. Becker'e göre, aile geliri arttıkça çocuk maliyetinin artacağını söyleyen Leibenstein yanılmıştır. Gelir arttığı zaman, çocuk için daha fazla para harcanması çocuk maliyetinin artması anlamına gelmez. Ailelerin daha yüksek nitelikli çocuk talep ettikleri anlamına gelir.

Easterlin, doğurganlık yönünden önemli olan gelirin, cari gelir olmayıp «devamlı gelir» olduğunu ortaya atmıştır.³ Ailenin de-

-
- (1) H. Leibenstein, *Economic Backwardness and Economic Growth*, John Wiley and Son, New York, 1957, s. 161.
 - (2) Gary S. Becker. «An Economic Analysis of Fertility», *Demographic and Economic Change in Underdeveloped Countries*, Princeton Univ: Press., Princeton, 1960, s. 209-231.
 - (3) Richard A. Easterlin, «Toward a Socio-economic Theory of Fertility: A Survey of Recent Research on Economic Factors in American Fer-

vamlı gelirinden kasıt onun gelecekte sağlamayı umduğu potansiyel gelirdir. Easterlin'e göre belli bir potansiyel gelir düzeyinde çocuğa karşı talebi tayin eden faktör ailelerin çocuk, boş zaman ve doğum kontrolü arasındaki «tercihlerinin yapısı»dır. Bu tercihlerin yapısının oluşmasında, bireylerin şahsi tecrübeleri ile geçmişteki ve bugünkü çevreleri en önemli rolü oynar. Easterlin'in yaklaşımında, «devamlı gelir» ve «tercihlerin yapısı»ndan sonra çocuğa karşı talebi saptayan üçüncü faktör «fiat sınırlamaları»dır. Burada söz konusu olan fiyat sınırlaması çocuk bakımı ve doğum kontrolünün fiyatının, diğer malların fiyatlarıyla karşılaştırılmasıdır.

Easterlin, Becker'in doğum kontrolü konusundaki bilgisizliğin çocuk sayısını artırdığı konusundaki görüşüne de katılmamaktadır. Easterlin'e göre çiftler, istenmiyen bir çocuğa sahip olmakla uğrılacak fayda kaybını, doğum kontrolünün maliyeti ile karşılaştırırlar. Ancak doğum kontrolünün maliyeti içinde subjektif maliyeti de unutulmamalıdır. Bu bakımdan, modern doğum kontrolü metotları, yalnız daha etkili oldukları için değil, subjektif maliyetleri de daha düşük olduğu için daha elverişli görülmektedir.

Gelir ile doğurganlık arasındaki ilişkiyi konu alan teorik düzeydeki bu gelişmeler yanında son yıllarda ampirik alanda da incelemelerin yoğunlaştığını görüyoruz. Doğurganlık yönünden daimi gelirin, cari gelirden daha önemli olduğu D. Friedman'ın bulgularıyla da desteklenmektedir.⁴ R. Friedman ve Coombs, gelir artışlarının çocuk talebini artıracaklarını, ancak artan gelirle birlikte çocuk talebini kısıtlayan «diğer nedenler»in önem kazanacağını ortaya koydular.⁵ Blake ise, parasal gelir arttıkça, çocuk yetiştirmenin hem doğrudan doğruya hem de «dolaylı maliyetinin» arttığını ve bunun gelirin doğurganlık «üzerindeki olumlu etkisini gidereceğini ifade etti.⁶ Söz konusu bu araştırmalar genellikle gelir artışının doğurganlığı desteklediğini, ancak gelirle birlikte çocuk büyütmenin her türlü maliyeti arttığı için bu faktörün de doğurganlığı olumsuz yönde etkilediğini ortaya koymaktadır.

tility», *Fertility and Family Planning: A World View*, ed. by S.F. Behrman, et. al. the University of Michigan Ann Arbor, 1970, s. 127-156.

(4) Deborah S. Freedman, «The Relation of Economic Status to Fertility», *American Economic Review*, June 1963, s. 414-426.

(5) R. Freedman and D. Coombs, «Economic Considerations in Family Growth Decisions», *Population Studies*, November, 1966, s. 213.

(6) Judith Blake, «Income and Reproduction», *Populations Studies*, November 1967, s. 185-206.

Buraya kadar ele alınan araştırmalar gelişmiş ülkelerdeki verilere dayandırılmaktadır. Benzeri çalışmaların az gelişmiş ülkeler için yapılması, veri kıtlığı nedeniyle, güçlük göstermektedir. Az gelişmiş ülkeler için yapılan araştırmalarda Adelman, otuz yedi ülke için yaptığı kesit analizi çalışmalarında, bütün yaş gurupları için gelirin doğurganlık üzerindeki bağımsız etkisinin pozitif olduğunu ortaya koydu.⁷ Weintraub'da otuz ülkeyi kapsıyan çalışmasında benzeri bir sonuca ulaştı.⁸ Heer on sekiz Latin Amerika ülkesinde yaptığı çalışmada, son yıllarda ekonomik gelişmenin nispeten yüksek olduğu ülkelerde doğurganlığın daha yüksek olduğunu buldu.⁹

Az gelişmiş ülkeler için yapılan çalışmalar, gelirin doğurganlık üzerindeki bağımsız etkisinin pozitif olabileceğini göstermektedir.¹⁰ Buna karşılık gelir artışının dolaylı etkisi bundan oldukça farklı olabilir. Çünkü gelir artışı, doğurganlığı olumsuz olarak etkileyen diğer kalkınma değişkenlerini destekler. Böylece gelir artışının doğurganlık üzerindeki dolaylı etkisi olumsuz olabilir. Gerçekten Simon, bu alandaki çalışmalarını değerlendirirken gelir artışının doğurganlık üzerindeki toplu etkisinin olumsuz olduğunu iddia etmektedir.¹¹ Sanayileşmiş toplumların demografi alanındaki tecrübeleri de bu gözlemi doğrulayıcı niteliktedir.

2. Eğitim ve Doğurganlık.

Önemli sayılabilecek bir kalkınma değişkeni olan eğitimin doğurganlık üzerine olan olumsuz etkisi kolaylıkla gösterilebilir. Bu olumsuz etki hem bağımsız bir şekilde, hem de dolaylı olarak kendisini göstermektedir. Herşeyden önce eğitim, insanları çevreleri hakkında daha bilinçli kılar ve onların geleneklerden daha ko-

(7) Irma Adelman, «An Econometric Analysis of Population Growth», *American Economic Review*, June 1963, s. 214-339.

(8) Robert Weintraub, «The Birth Rate and Economic Development: An Empirical Study», *Econometrica*, October 1962, s. 812-817.

(9) David M. Heer, «Economic Development and Fertility», *Demography*, 1966, s. 426.

(10) Buna karşılık 1965 yılı için, Türkiyenin altmış yedi iline göre yaptığım bir kesit analizi çalışmasında gelirin doğurganlık üzerindeki bağımsız etkisinin belirsiz olduğu sonucuna varılmıştı.

Baran Tuncer, «A study of the Socio-Economic Determinants of Fertility in Turkey», Economic Growth Center Discussion Papers No. 121, Yale University 1971.

(11) Julian L. Simon, «The Effect of Income on Fertility», *Population Studies*, November 1969, s. 327-341.

lay ayrılmalarını sağlar. Böylece aile normlarının ve ailede çocuk sayısı ile ilgili alışılmış uygulamaların daha kolaylıkla değişmesine yardım eder.

Eğitimin, özellikle kadın eğitiminin, doğurganlığı olumsuz olarak etkileyeceği açıktır. Kadının eğitilmiş olması «onun, her yön-
yen çekici çalışma olanakları bulmasına imkân verir. Bu da çocuk yapma ve büyütme ile çelişen bir durum yaratır. Ayrıca eğitim ka-
dına ekonomik yönden bağımsızlık sağlar. Kadın eğitimi yaygın-
laştıkça okula devam eden yetişkinlerin sayısı yükselir. Bu iki ne-
denle ilk evlilik yaşı giderek artar. Bunun yanında, ailelerin eği-
tim düzeyi ile çocuk yetiştirmenin maliyeti arasında doğru bir
orantı vardır. Bunun doğru olmadığını söyleyen Becker bile-ki bu
konuda pek çok kimse kendisiyle aynı fikirde değildir- yüksek
gelir düzeyinde, ailelerin kendine daha çok masraf yapılan yüksek
nitelikte çocuk talep ettiğini söylüyordu.

Okur yazarlık ve eğitimin istenmiyen gebeliğin önlenmesi ba-
kımından da önemli olduğu açıktır. Bu nokta az gelişmiş ülkeler
yönünden daha önemli görülmektedir. Çünkü gelişmiş ülkelerde
yetişkinlerin yüzde doksandan fazlası okuma yazma bilir. Dola-
yısıyla eğitim düzeyinin yükselmesi gebeliği önleyici bilgi edinil-
mesi bakımından çok fazla bir önem taşımayabilir. Okur yazar
olanlar zaten bu bilgileri edinebilirler. Oysa, okur yazar oranının
düşük olduğu az gelişmiş ülkelerde durum farklıdır. Gebeliği ön-
leme konusunda bilgi sahibi olunmaması doğurganlığın düşmesini
engelleyen bir faktör niteliği taşır.

Easterlin'e göre eğitim, insanların ufuklarını açarak onların
maddi şeylere karşı olan talebini arttırırken, çocuğa karşı talebi
de azaltabilir. Çünkü eğitim görmüş çiftler bakımından istenme-
yen hamileliğin subjektif maliyeti daha yüksektir. Ayrıca, yine ay-
nı iktisatçıya göre, eğitim çeşitli teknikleri öğrenme olanağı sağ-
ladığından, gebeliği önlemek için araç kullanmanın subjektif ma-
liyeti azaltarak istenmiyen gebeliklerin sayısını azaltır. Easter-
lin, çiftçilerin gebeliği önleyici metodları kullanırken istenmiyen bir
doğum nedeniyle uğranılan fayda kaybını, bu metodların kullanıl-
ması halinde uğranılan fayda kaybı ile karşılaştırdıklarını söyle-
mektedir.¹² Daha önce de belirtildiği üzere eğitim sayesinde daha
ileri tekniklerin öğrenilmesi bu ikinci çeşit fayda kaybını asgari-
ye indirmektedir.

(12) Easterlin, *op. cit.*, s. 136-138.

Eğitim düzeyi ile doğurganlık arasındaki bu ters yöndeki ilişkiyi destekleyecek pek çok çalışma sayılabilir. Adelman, daha önce söz konusu edilen ekonometrik çalışmada her yaş grubu için bu ters ilişkiyi saptamış bulunuyor.¹³ Yine aynı çalışmada ele alınan çeşitli değişkenler arasında doğurganlık üzerinde en büyük etkiyi eğitimin yaptığı görülmektedir. Hughes aynı ters ilişkiyi saptamıştır.¹⁴ Dandekar aynı sonuca kırk dokuz az gelişmiş ülke için yaptığı çalışmada ulaşmaktadır.¹⁵ Aynı çalışmada, Hindistanda okur yazar olmayan çiftlerin yüzde altmış dokuzunun hamileliğin önlenmesi konusunda bilgi sahibi olduğu belirtilmektedir. Bu oran ilk okul mezunu çiftlerde yüzde yetmiş sekize ve üniversite mezunlarında yüzde doksan altıya çıkmaktadır.

Türkiyede yapılan bazı çalışma ve araştırmalar da bu sonucu desteklemektedir. Türkiye Nüfus Araştırmasına göre, çeşitli derecedeki okullardan mezun kadınlar arasında doğum oranları önemli ölçüde değişmektedir. Doğurganlığın en yüksek olduğu 20-24 yaş gurubunda, okur yazar olmayan kadınlar için doğum oranı binde 305 iken, ilk okul mezunu kadınlarda bu oran binde 235 ve orta okul mezunu kadınlarda binde 113 dür.¹⁶ Bir başka çalışmada Timur ortalama olarak, okur yazar olmayan kadınların 4.2, diploması olmayan okur yazar kadınların 3.2, ilk okul mezunu kadınların 2.8, orta dereceli okul mezunu kadınların 2.0 ve üniversite mezunu kadınların ortalama 1.4 çocuğu olduğunu bulmaktadır.¹⁷

Türkiye için daha önce yapmış olduğumu belirttiğim çalışmada, eğitimle doğurganlık arasında ters yönde fakat kuvvetli bir ilişki ortaya çıkmaktaydı.¹⁸ Kullanılan regresyon denklemlerinde, doğurganlıktaki değişimin yüzde altmış beş gibi çok yüksek bir kısmını eğitim değişkeni açıklamaktaydı. Çeşitli eğitim değişkenleri arasında ilk okuldan mezun kadınların oranı değişkeni, gerek

(13) Adelman, *op. cit.*, c. 322.

(14) R. E. Hughes, «Human Fertility Differentials: The Influence of Industrial Urban Development on Birth Rates», *Population Review*, July 1959, s. 62.

(15) K. Dandekar, «Effect of Education on Fertility», *United Nations, Proceedings of the World Population Conference*, 1965, Vol. IV., New York, 1967 s. 149.

(16) *Türkiye Nüfus Araştırmasından Elde Edilen Hayati İstatistikler*, 1966-1967, Hıfzısıhha Okulu Ankara, 1970.

(17) Serim Timur, «Socio-economic Determinants of Differential Fertility in Turkey», Institute of Population Studies, Hacettepe University, Ankara 1971, s. 11, 14 (mimeo).

(18) B. Tuncer, *op. cit.*, s. 32, 33.

okur yazar oranından, gerekse ilk okuldan mezun erkek oranından daha güçlü bir değişken olarak ortaya çıkmaktaydı.

Bütün bu çalışmalar okur yazarlık ve eğitimin doğurganlık üzerindeki etkisinin önemini ortaya koyacak niteliktedir. Diğer hiçbir kalkınma değişkeninin doğurganlık üzerinde eğitim kadar ağırlığı olmadığı anlaşılmaktadır.

3. Şehirleşme, Sanayileşme ve Doğurganlık.

Gelişmiş dediğimiz toplumların sanayi devriminden bu yana geçirmiş oldukları denemeye baktığımız zaman, diğer değişmeler yanında gelir artışı, şehirleşme ve sanayileşmenin yanyana gerçekleştiğini görüyoruz. Bu nedenle iki önemli kalkınma değişkeni diyebileceğimiz şehirleşme ve sanayileşmenin doğurganlık üzerindeki etkilerini ayrı ayrı tanımlamak güçlük gösteriyor.

Şehirleşen ve sanayileşen toplumlarda doğurganlığın giderek azaldığını gözlemek mümkün. Önce şehirleşmeyi ele alalım. Yine bu alanda gözlenen bir başka gerçek, herhangi bir ülkede şehirlerde yaşayan topluluklarda doğurganlık oranının, köylerde yaşayanlara oranla daha düşük olduğudur. Örneğin Türkiye Nüfus Araştırmasına göre şehirlerde — 2000 veya daha yukarı nüfuslu — toplam doğurganlık oranı 3.88, buna karşılık köylerde 6.12 dir.

Şehir ve köy doğurganlık oranları arasındaki fark bu kadar büyük olmakla birlikte, bu verileri değerlendirirken yine de dikkatli olmak gerekir. Şehirlerde oturanların aynı zamanda daha varlıklı olduklarını, daha iyi eğitim olanaklarına sahip bulduklarını ve sosyal hizmetlerden daha yaygın bir biçimde yararlandıklarını biliyoruz. Dolayısıyla bu düşük doğurganlığın ne ölçüde şehirleşmenin bağımsız etkisi altında kaldığını ve ne ölçüde diğer değişkenlerden etkilendiğini saptamak gerekir.

Bununla birlikte şehirleşmenin doğurganlık üzerinde bazı olumsuz etkileri olacağı düşünülebilir. Bir kere şehirler kadınlar için iş olanaklarını artırır, onlara sosyal bakımdan daha serbest olma imkânı verir. Bu durum şehirlerde ilk evlilik yaşını yükselteceği gibi evlilik oranını da bir miktar düşürebilir. Şehirlerdeki bu sosyal hareketlilik çocuğa karşı olan talebi de kısıtlayabilir. Bunun yanında şehirlerde çocuk büyütmenin maliyeti köylere göre daha yüksektir. Köylerde marjinal çocuğun maliyeti şehirdekine oranla daha düşüktür. Bundan da önemlisi köyde çocukların üretim aracı olarak daha büyük bir değeri vardır. Çocuklar erken yaşlardan iti-

baren tarlada çalışmaya başlarlar. Oysa şehirde çocuk hemen tamamen tüketicidir. Üretici yaşa gelince de çoğunlukla aileyi terkeder.

Sanayileşmeyi artan gelir düzeyinde, tarım dışı kesimlerde katma değer oranının artması, ya da işgücünün dağılımında tarım kesiminin payının azalarak tarım dışı sektörlerde çalışanların oranının artması şeklinde tanımlıyabiliriz. Kalkınma süreci içinde sanayileşmenin de doğurganlık üzerinde bazı bağımsız ve dolaylı olumsuz etkilerinin olacağı düşünülebilir.

Sanayileşmenin doğurganlığı etkileyen çeşitli değişkenler üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Sanayileşme ile işgücü başına gelir artar, yaşama standardı yükselir. Sanayileşme şehirleşmeyi hızlandırır, eğitim olanaklarını artırır, işgücünü modern teknolojiye alıştıırır ve kadının çalışma imkânlarını artırır. Toplumun geleneklerden ayrılmasını kolaylaştırır ve küçük aile normlarının benimsenmesine yol açar. Ayrıca sanayi işgücünün yoğun olduğu toplumlarda sigorta ve ihtiyarlık sigortası yaygın bir şekilde uygulama bulur. Bütün bu gelişmeler, büyük bir kısmı dolaylı olmak üzere, sanayileşmenin doğurganlığı olumsuz olarak etkileyebileceğini göstermektedir.

4. Ölüm Oranları ve Doğurganlık.

Sanayileşen toplumlarla ilgili olarak yapılabilecek diğer bir gözlem ölüm oranlarının giderek azalmasıdır. Azalan genel ölüm oranlarının ve özellikle bebek ölümü oranlarının da doğurganlık üzerinde etki yapması beklenir. Genellikle aileler sahip olmak istedikleri çocuk sayısı konusunda bir fikir sahibidirler. Çocuk ölümlerinin yüksek olması halinde, doğanların bir kısmının bir süre sonra ölebileceğini düşünen aileler istedikleri çocuk sayısından fazla doğumu olağan karşılarlar. Özellikle bazı az gelişmiş ülkelerde aileler erkek çocuk sahibi olmaya daha çok önem verdikleri için, en azından bir veya iki erkek çocuğun hayatta kalma olasılığını artıracak sayıda doğum yapmayı gerekli görürler. Oysa, bebek ölüm oranlarının düşmesi halinde istenen çocuk sayısından çok fazla doğum yapma gereği ortadan kalkmaktadır. Bu nedenle bebek ölüm oranlarındaki azalma doğurganlığı azaltıcı yönde bağımsız bir etki yapar.

Ayrıca, bebek ölümleri azaldığı zaman, doğurganlığın değişmesi halinde ailede çocuk sayısı birden artacaktır. Bu durum aileler üzerindeki ekonomik yük ve baskıyı ağırlaştırır. Bu baskı al-

tında aileler canlı doğan çocuk sayısını azaltmak için tedbirler almaya zorlanmış olurlar.

Bebek ölümlerinin azalmasının doğurganlık üzerindeki etkisi konusunda söylenebilecek bir başka nokta biyoloji ile ilgilidir. Laktasyonun yani çocuk emzirmenin, çok etkili sayılmasa bile, bir dereceye kadar gebe kalma olasılığını azalttığı kabul edilir. Emzirme süresinin uzun olduğu toplumlarda, bebek ölümlerinin azalması doğurganlığı bu bakımdan da olumsuz yönde etkileyebilir.

Ancak genel ölüm oranlarındaki düşmenin kısa bir süre için bile olsa doğurganlığı olumlu olarak etkilemesi mümkündür. Daha önce de belirtildiği üzere, yetişkinlerin ölüm oranı azaldığı zaman, evliliklerin daha büyük bir kısmında, kadının doğurgan yılları süresince çiftlerin her ikisinin birden hayatta kalma olasılığı yükselir. Bu da doğurganlığı arttıran bir faktördür.

Ekonomik kalkınma ile birlikte bazı *kurumsal değişmelerin* de meydana geldiğini, bunlardan bir kısmının devletin bilinçli politikası sonucu olduğunu, bir kısmının ise gelişmenin doğal bir sonucu olduğunu belirtmiştik. Sosyal sigorta sistemi ve ihtiyarlık sigortasının uygulanmasını ve iş kanunları ile çocukların çalışmasının önlenmesini, kurumsal değişmeye örnek olarak verebiliriz. Bu çeşit kurumsal değişmeler çocuğa olan talebi azaltacak nitelik taşımaktadır.

Şimdiye kadar ortaya konan ilişkilere göre bir sonuç çıkartmaya çalışmak yerinde olur. Ekonomik kalkınma ile ilgili değişkenlerin büyük çoğunluğunun, ya doğrudan doğruya ya da dolaylı yolla, doğurganlığı olumsuz yönde etkilediği veya etkilemesi gerektiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla ekonomik kalkınmanın doğurganlık üzerindeki toplam etkisinin olumsuz olduğunu söylemek gerçekçi olur. Ancak bu etkinin ortaya çıkması uzunca bir zaman alabilir. Çünkü bu değişkenler etkilerini, geleneksel uygulama ve alışkanlıklardan vazgeçilmesi, örneğin aile ile ilgili normların değişmesi ile gösterebilirler. Bu da zaman alıcı bir süreçtir. Bu nedenle kısa dönemde, doğurganlık üzerinde destekleyici nitelik gösteren değişkenlerin etkilerinin ön plâna çıkması ve doğurganlığın bir miktar artması bile mümkündür. Fakat uzun dönemde kalkınmanın doğurganlık üzerindeki toplam etkinin olumsuz olması beklenmelidir.